

Visie op de maatschappij

Omdat ik in deze jaren te maken kreeg met de marxistisch getinte sfeer op de Sociale Academies, heb ik mij uitvoerig met Marx en het marxisme bezig gehouden en op deze wijze mijn maatschappijvisie ontwikkeld. Ik heb me nooit helemaal kunnen vinden in de wijze, waarop in de marxistische filosofie de maakbaarheid van het bestaan beleden werd. Daarvoor heb ik zelf te veel toevallige momenten en gebeurtenissen in het leven meegemaakt.

Door Marx heen

De roomse wereld, waarin ik ben opgevoed, had veel oog voor sociale (on)rechtvaardigheid in de wereld. Ze had een eigen sociale leer, die pausen in hun encyclieken, vooral in *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) hadden uitgewerkt. In deze encyclieken werd ons voorgehouden, dat er een heilzame middenweg bestond tussen het communisme en het kapitalisme. Vooral het communisme moest het ontgelden. Het was een beweging, die van alle kanten bestreden moest worden, omdat socialisten en communisten mensen waren die niet in God geloofden en het daarom niet goed met de wereld konden vóór hebben. De woorden ‘klassenstrijd’ en ‘revolutie’ stonden ver af van de christelijke leer die verzoening tussen mensen voorstond. Het kapitalisme werd vooral gekapitteld wegens zijn accent op de individuele vrijheid, die ten koste gaat van de gemeenschap en wegens zijn neiging tot uitbuiting van arme mensen en arme volkeren. Vandaar de raad om altijd op de christelijke partij te stemmen, omdat daarin de christelijke leer veilig was. Dat was de sfeer, waarin ik sociaal en politiek gevormd ben.

Vanuit Marx

Door mijn latere filosofische inzichten ben ik wel de christelijke inslag van mijn visie op de maatschappij, maar aanvankelijk niet haar idealistisch karakter kwijt geraakt. Nog steeds leefde in mij de overtuiging, dat als het denken van mensen maar in orde was, dat dan vanzelf een betere maatschappij geboren zou ontstaan. Ik ben Marx gaan lezen en heb me verdiept in het ‘Kapitaal’. Op deze wijze leerde ik de belangrijkste marxistische begrippen kennen: kapitaal, arbeid, vrije markt, meerwaarde, vervreemding, rol van de geschiedenis, communistische eindfase. Eerlijk gezegd kostte het mij grote moeite om me door het Kapitaal heen te worstelen. Met deze economische benadering van onze maatschappij had ik veel moeite. Ik was eigenlijk veel meer geboeid door de ‘jonge Marx’, zoals die tot uiting kwam in de Parijse Manuscripten. Hierin speelden de filosofie en de cultuur een veel grotere rol dan in het Kapitaal. Deze belangstelling heeft me behoed voor het orthodoxe marxisme.

Wel maakte de analyse, die Marx maakte over de anarchistische trekken van het kapitalisme, indruk. De vrije markt leidt uit zichzelf niet tot sociale rechtvaardigheid in de vorm van een eerlijke verdeling van goederen, maar heeft een sturende leiding (de overheid) nodig. Of die sturende leiding tot een plan-economie moest leiden, daar had ik mijn twijfels over. Er waren ook twee belangrijke punten in de leer van Marx, waar ik grote vraagtekens bij

zette: de wisselwerking tussen onderbouw en bovenbouw en de eindfase van de geschiedenis. Voor mij legde Marx een veel te zwaar accent op de onderbouw (de economische structuur van een maatschappij) en te weinig accent op de bovenbouw (de hele culturele sektor). Ik hield me vast aan de relatieve autonomie van de bovenbouw. De cultuur was me te lief om helemaal afhankelijk te worden gemaakt van de economie. Wie de economie en de economische machtsverhoudingen van een land kent, weet nog niet precies, hoe mensen leven en denken. Verder heb ik me nooit kunnen vinden in het ideaalbeeld, dat Marx schetst van de toekomst van de mensheid, d.w.z. het einde van de geschiedenis. Marx' droom hiervan luidde: 'Het is de definitieve oplossing van het antagonisme tussen mens en natuur en tussen mens en mens, de ware oplossing van het conflict tussen existentie en wezen, tussen objectivering en zelfbevestiging, tussen vrijheid en noodzaak, tussen individu en soort. Het is de oplossing van het raadsel van de geschiedenis en weet van zichzelf dat het deze oplossing is'. Het klonk mij allemaal heel mooi in de oren, maar aan de praktijk van het communisme werd voor mij zichtbaar, hoe men probeerde een droom tot werkelijkheid te maken. De lopende geschiedenis werd gedwongen ('natuurnoodzakelijk', zoals Marx zei) zich in de richting, richting van de eindfase te ontwikkelen, zonder rekening te houden met veranderende omstandigheden. Geweld en dwang lagen hier op de loer.

Het marxisme met een menselijk gezicht

De jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, een belangrijke periode uit mijn docentschap filosofie aan een Sociale Academie, hebben mij 'gedwongen' een standpunt in te nemen over de rol die het marxisme moest spelen in de ontwikkeling van het welzijnswerk in een kapitalistische maatschappij. Als lid van de Bond voor Wetenschappelijke Arbeiders (BWA) nam ik actief aan deze discussies deel. Voor mijzelf kon ik deze discussies niet los zien van de ontwikkelingen van het communisme in de Sovjet-Unie en in Oost-Europa. Ik zag hier, hoe in deze landen de vrijheid van het individu in de knel raakte. Het boek van Kunert 'Vertraagde monologen (1983) gaf me inzicht in het feit, hoe hulpeloos de mensen in deze landen waren, waarin niet alleen de persoonlijke vrijheid ontbrak, maar waar ook de voortdurende angst heerste om door elkaar verraden te worden. Ik zag de belachelijke kanten van de ideologie van het communisme bij Zinovjev in zijn boek 'Gapende hoogte', waarin hij met het ideaal van 'de schitterende hoogten van het socialisme' de spot dreef.

Buiten de persoonlijke lotgevallen van mensen uit de communistische wereld heb ik me in die tijd verdiept in de werken van een aantal dissidente filosofen uit Oost-Europa, zoals Adam Schaff, Leszek Kolakowski en Ernst Bloch. Bij Schaff en Kolakowski was ik geboeid door hun poging om het idee van Marx, dat de mens een dóór en dóór sociaal wezen is, opnieuw te doordenken. In de ogen van het orthodoxe marxisme en leninisme wordt de mens niet gezien als individu, dat voor zijn eigen persoon een levensvervulling zoekt en op de oplossing van zijn persoonlijke problemen gericht is. Het leven van de individuele mens is alleen van belang, in zoverre hij een sociale rol vervult, een maatschappelijke functie uitoefent, een bijdrage levert aan de collectieve geschiedenis. Dat hoort zijn persoonlijke levensopdracht te zijn. Heel zijn leven staat in dienst van de gemeenschap. Maar dat bleek in de praktijk een

dwangbuis te zijn die geen ruimte liet voor persoonlijke wensen en een persoonlijke levensinvulling. Het was voor mij heen goed invoelbaar, dat de socialistische mens niet eeuwig kan blijven wachten op een maatschappij, waarin eens, ooit, al zijn wensen vervuld zullen worden. Hij wil ook nu al delen in de vruchten van de collectieve inspanningen. Een maatschappij, waarin de individuele vrijheid onderdrukt wordt, ontnemt op de duur aan de mensen de zin van hun dagelijks leven. Alleen door indoctrinatie en geweld kan zo'n maatschappij blijven functioneren.

De filosofie van Ernst Bloch (1885-1977) benadrukte het onderscheid tussen een abstracte utopie en een concrete utopie. Voor Bloch is de mens een utopisch wezen. Een utopie als het 'nog niet', dat 'wat nog niet plaats gevonden heeft' bepaalt de loop van de geschiedenis. Vandaar dat de mensheid op alle mogelijke manieren gedroomd heeft en nog droomt van een betere wereld, vooral in de vorm van dagdromen, mythen en religies. Zij helpen de mens om de bestaande werkelijkheid te overschrijden naar een kwalitatief betere toekomst, mits deze toekomst binnen onze aardse werkelijkheid ligt. Er zijn echter in de loop van de geschiedenis van de mensheid allerlei droombeelden met een statische volmaaktheid ontstaan, die in dit leven of in een ander leven te bereiken zouden zijn. Utopia, Atlantis, Arcadië, het aards paradijs zijn hier voorbeelden van. Ze worden voorgesteld als de voltooiing van mens en wereld, waardoor al het worden tot stilstand is gekomen. Deze dromen stellen een wereld voor, die blijvend, roerloos, onveranderlijk en eeuwig is. Ze beantwoorden aan de wens van de mens naar het blijvende. Bloch wijst deze statische en onhistorische maatschappijvisie als een abstracte utopie af. De concrete utopie, die Bloch voorstaat, is dynamisch van aard. Zij blijft nauw betrokken bij de voortgang van de geschiedenis en zoekt naar begaanbare wegen voor de toekomst. Zij is een droombeeld over een werkelijkheid die (nog niet) bestaat, maar wel in de toekomst te realiseren is.

De Frankfurter Schule

Wat mij in de discussies over Marx en het marxisme vooral boeide (en dat had ongetwijfeld met mijn werk op een Sociale Academie te maken), waren de analyses die hij maakte over het emancipatieproces. Marx maakte een onderscheid tussen politieke en werkelijke emancipatie. De politieke emancipatie (gelijke rechten krijgen als burger in de maatschappij) is nog geen waarborg dat de mens werkelijk bevrijd wordt van alle vormen van onderdrukking en uitgroeit tot een volledig mens (werkelijke emancipatie). De abstracte staatsburger moet zijn egoïsme nog overwinnen en een echt lid van de gemeenschap worden, wil zijn emancipatieproces slagen. De Frankfurter Schule, vooral in de personen van Horkheimer, Adorno, Fromm en Marcuse, heeft een breder emancipatiebegrip ontwikkeld dan Marx. Ik denk hier in het bijzonder aan Erich Fromm met zijn boeken 'Angst voor vrijheid' en 'De gezonde samenleving', aan Adorno met zijn 'Autoritaire persoonlijkheid', en aan Marcuse met zijn 'Eendimensionale mens'. Zij lieten de psychische kanten zien van het leven in onze kapitalistische samenleving en de eigen onderdrukking, die hieruit voortkwam. Voor hen is emancipatie het nooit eindigend poging van de mens om zich te ontworstelen aan alle vormen van onderdrukking. Deze onderdrukking komt niet alleen van buiten, vanuit de economische

structuur van de maatschappij, maar ook van binnen, vanuit de verdringing van onze affecten. Het proces van mens worden van het subject is een zich ontworstelen aan de geborgenheid van de moederschoot en een zich staande houden in een maatschappij die weinig bevrijding toelaat. Dat laatste geeft hun visie een pessimistische ondergrond, die vooral bij Marcuse merkbaar is. Marcuse maakte me duidelijk, dat wij in onze behoeftenpatroon sterk beïnvloed worden door reclame en media. Ik kon me goed vinden in de vele voorbeelden, die hij van deze invloed gaf. Maar het ging er bij mij niet in, dat deze indoctrinatie en manipulatie ons alle vrijheid ontnam tot zelfstandig denken en handelen en daarmee tot verandering van de maatschappij.

Meer nog dan Marcuse heeft Jürgen Habermas mij beïnvloed. Habermas is een veelzijdige filosoof, die niet alleen de filosofie, maar ook de sociologie en psychologie overziet. Alle onderwerpen, waar ik weleens over nagedacht had, kwamen bij hem geordend in een groot raamwerk terug. Ik heb me soms hopeloos verdwaald gevoeld in de grote ruimte van zijn denken. Wetenschap, taal, communicatie, dialoog, belang en arbeid: het was nog maar het begin van een lange reeks onderwerpen, die bij hem aan de orde kwamen. Voor hem is onze maatschappij een gecompliceerd geheel, waar zowel filosofie als sociale wetenschappen hun handen aan vol hebben om hier enig zicht op te krijgen. Habermas begint met een belangrijke accentverlegging in de marxistische theorie: naast de arbeid is de menselijke communicatie van groot belang. In de taal kunnen mensen ervaringen met elkaar uitwisselen en gezamenlijk zoeken naar een collectief leerproces, gericht op een meer geëmancipeerde samenleving. In de zelfreflectie van het individu ontdekt de mens zijn eigen onderdrukte behoeften, in de dialoog met anderen wordt deze onderdrukking collectief geanalyseerd en wordt er samen met anderen naar wegen gezocht om menselijker met elkaar om te gaan, met als doel een geëmancipeerde samenleving te realiseren. In mijn boeken heb ik regelmatig gebruik gemaakt van de gedachten van Habermas. Ik denk hierbij aan thema's als: de evolutie van het kind in vergelijking met de evolutie van de mensheid, het belang van de taal filosofie, het (onvoltooide) project van de Verlichting, de theorie van het communicatief handelen. Boeiend was zijn theorie over de emancipatie van de mens. Emanciperen is bij hem een nooit eindigende poging van het individu om zich te ontworstelen aan alle vormen van onderdrukking. Deze onderdrukking komt niet alleen van buiten af, vanuit de economische en politieke constellatie van de maatschappij, maar ook van binnenuit, vanuit de verdringing van onze affecten. Het is de opdracht van de mens om zich te ontworstelen aan de geborgenheid van de moederschoot en om zich zelfstandig staande te houden in een maatschappij, die weinig bevrijding toelaat. Habermas ziet dit emancipatieproces niet alleen als een geïsoleerd individueel gebeuren. Het is bij hem opgenomen in het collectieve leerproces van de mens.

Accent op de gemeenschap

Er is één thema, dat mij in heel mijn filosofische loopbaan heeft bezig gehouden en mijn maatschappijvisie sterk heeft bepaald. Dat is het probleem van het eigen ik en de individuele vrijheid van de mens, het paradepaard van de liberale filosofie. Maar er zijn twee vormen van liberalisme. De eerste vorm verplicht tot de sterkst mogelijke verdediging van individuele

rechten van burgers en tot een volstrekt neutrale staat. Zo'n staat steunt geen enkel cultureel of religieus project en evenmin collectieve doeleinden die uitgaan boven persoonlijke vrijheid en fysieke bescherming, welzijn en veiligheid van alle burgers. De tweede vorm van liberalisme geeft aan de staat de verplichting de overleving en bloei van een bepaalde natie, cultuur of religie of van een beperkt aantal naties, culturen en religies te steunen, zolang de grondrechten van de burgers maar gerespecteerd worden. Ik voel me sterk aangetrokken tot een liberalisme, dat ook de dienstbaarheid aan de gemeenschap benadrukt en een gezamenlijk beeld heeft van het goede leven, waar we naar moeten streven. Ik ben op dit punt sterk beïnvloed door de filosoof Charles Taylor (1931). Bij hem staat het ideaal van individuele authenticiteit niet los van de gemeenschap en de waarden, die hierin hun neerslag gevonden hebben. Zonder een fundamentele discussie over deze waarden en de morele horizon, die hier achter ligt, loopt het ideaal van eigen authenticiteit gevaar te versmallen tot een individuele narcistische zoektocht naar het eigen ik. Hij vindt, dat de eerste vorm van liberalisme in onze huidige maatschappij de boventoon voert, waardoor er te weinig rekening wordt gehouden met de gemeenschapsaspecten. Dat betekent, dat het vinden van de eigen identiteit, voor zover dat dialogisch van aard is, gevaar loopt. De eisen van buitenaf, die onlosmakelijk aan ieders authenticiteit verbonden zijn, worden niet gehoord. Dat ontnemt de moderne mens de mogelijkheid om met elkaar op redelijke gronden over waarden en solidariteit te praten. Hij omschrijft dit als volgt: 'Ik kan mijn identiteit alleen definiëren tegen de achtergrond van dingen die er toe doen. Maar het uitschakelen van geschiedenis, natuur, samenleving, eisen van solidariteit, alles behalve wat ik in mijzelf vind, houdt in dat ik alle kandidaten voor wat er toe doet uitschakel. Alleen als ik besta in een wereld waarin geschiedenis, of de eisen van de natuur, of de behoeften van mijn medemensen, of de plichten van het burgerschap, of de stem van God, of iets anders van deze orde er wezenlijk toe doet, kan ik voor mijzelf een identiteit definiëren die niet platvloers is. Authenticiteit is niet de vijand van eisen die opkomen van buiten het zelf; ze veronderstelt zulke eisen'.